

Svítková, Milina

Hudobné komponenty trúba – truba ako konštrukčné prvky chorvátskych a slovenských frazém

In: *Jihoslovanská frazeologie kontrastivně*. Krejčí, Pavel (editor); Krejčová, Elena (editor). Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2016, pp. 39-44

ISBN 978-80-210-8372-1

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/136755>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

HUDOBNÉ KOMPONENTY TRÚBA : TRUBA AKO KONŠTRUKČNÉ PRVKY CHORVÁTSKÝCH A SLOVENSKÝCH FRAZÉM

Milina Svítková

Title: Musical Components *trúba* : *truba* (trumpet) as Construction Components of Slovak and Croatian Phrasemes

Abstract: In this text its author focuses on gathering, classifying and interpreting of Slovak and Croatian phraseological units whose constant construction components are both Slovak and Croatian equivalents for the musical instrument trumpet. Furthermore, she devotes attention to the ethnographic and musicological characteristics of this aerophone which she understands as an inevitable precondition for analysing phrasemes from the semantic, motivation of formation and phraseological equivalence point of view.

Key words: Slovak phraseology; Croatian phraseology; phraseological motivation; *trúba*; *truba*

Trúba je jednoduchý nátrubkový aerofón pôvodne kónického tvaru, ktorý sa v rámci tradičného ľudového inštrumentára zhotovuje buď zo zvinutej kôry stromu alebo z vyžlabčeného kusu dreva. V oblasti východného Slavónska sa zvykla vyrábať aj z plodov tekvice (*bucina* alebo *bučina*). Trúby plnili predovšetkým signalizačnú funkciu a už staroveké civilizácie ich vyrábali aj z kovu. Pomocou konštrukčných zásahov a úprav, ktorých cieľom bolo zdokonaľovanie akustických vlastností nástroja, sa z prvotne rovného tvaru trúby stal postupným ohýbaním slučkový tvar. Pridaním ventilov vznikol plechový hudobný nástroj používaný v rámci orchestrálnych zoskupení, v džezovej alebo dychovej hudbe, ktorý sa označuje ako trúbka. V chorvátskom jazyku slovo *truba* pomenúva rovnako moderný plechový dychový nástroj, ako aj tradičný ľudový aerofón. Názvy *trúba* : *truba*, ktoré evidujeme ako komponenty sledovaných frazém, pochádzajú pravdepodobne zo starohornonemeckého pomenovania *trumba* (Rejzek 2001: 676).

V cirkevnej aj svetskej hudbe sa 17. a 18. storočie považujú za vrcholné obdobie hry na trúbu, je veľmi rozšírená ako ceremoniálny nástroj privilegovaných stavov (Jukić 2010: 229). Veľkolepý zvuk tohto nástroja je znakom víťazstva, hrdinstva a slávy, vyobrazenia trúby symbolizujú nielen božiu, ale aj svetskú moc. V rámci ľudového inštrumentára sa trúby viažu najmä k pastierskej tradícii, podobne ako roh plnili signalizačnú funkciu ako nástroj nočných hlásnikov. Do dnešných čias sa ich využívanie zachovalo v úlohe magického a rituálneho predmetu v rámci rôznych obradných zvyklostí a kalendárnych obyčají,²⁰ pri ktorých sú v popredí najmä ich akustické vlastnosti, t. j. prenikavý, mohutný a dunivý zvuk.

Na najstarších stredovekých maľbách sú trúby zväčša zachytené v rámci cirkevných motívov, plnia eschatologickú funkciu a spájajú sa s predstavami o poslednom súde. Rozšírené sú najmä obrazy anjelov trubačov prinášajúcich posolstvá (trúba archanjela). Vo frazeologickom fonde viacerých európskych jazykov existuje biblická frazéma, ktorej vznik motivoval príbeh o obsadení starovekého mesta Jericho. Podľa legendy sa jeho opevnenie zrútilo pri prenikavom trúbení a krikú Židov. V slovenčine evidujeme hovorovú substantívnu frazému *jerichova (jerichovská) trúba*, ktorá sa vyskytuje aj vo forme syntaktického variantu *trúba Jerichova (jerichovská)* s významom „hlupák, táraj“. V chorvátčine existujú jej formálne ekvivalenty *truba jerihonska*, *trublje jerihonske* a *jerihonske trube*, ktoré sa nepovažujú za frazémy, ale iba za ustálené lexikalizované spojenia.²¹ Špecifikum slovenskej frazémy spočíva v tom, že ju možno označiť za interlingválne homonymum vo vzťahu k niektorým ďalším slovanským jazykom, kde označuje „mimoriadne silný, dunivý hlas“ človeka, porovnaj biel. *іерыхонская (ерыхонская) трыба*, bulh. *іерихонска трѣба*, poľ. *trąba jerychońska*, *trąby jerychońskie*,²² rus. *труба иерихонская*, slo. *jerihonske trobente*.²³ Keďže v slovenskom frazeologickom fonde existuje ustálené prirovnanie *sprostý ako <pastierova> trúba* a jedným z významov samotnej lexémy *trúba*²⁴ je tiež expresívne označenie „hlupáka, truľa, chmuľa“ (SSJ4 1964: 597), ovplyvnilo to zrejme aj interpretáciu citovanej biblickej frazémy. Zhodný význam má aj jednoslovná frazéma *trubíroh* alebo staršia frazéma so stavbou syntagmy *Keleťova trúba*. V rámci slovenskej paremiológie evidujeme príslovie *komu česť, tomu*

20 Rituál „otvárania“ a „zatvárania“ lúk a pasienkov bol sprevádzaný práskaním biča alebo trúbením, ktoré malo za úlohu vyhnať zlých duchov a škodlivé sily, porov. Elschek (1991: 156).

21 Hoci A. Menacová (Menac 1973: 95) túto jednotku cituje ako príklad frazém biblicko-cirkevného pôvodu, Ž. Finková (Fink 2001: 37) uvádza, že táto jednotka nemá prenesený význam. Ani v aktuálnom vydaní VRHJ (2006: 523) sa toto syntagmatické spojenie nedefinuje ako frazéma.

22 Okrem toho, že poľská jednotka existuje v dvoch morfológických variantoch, ide navyše o polysémantickú frazému, ktorá sa popri význame „mohutný, silný hlas“ používa aj ako nadávka, porov. Skorupka (1985: 386).

23 J. Skladaná vo význame „silno, hlasne kričať“ uvádza zriedkavejšie ustálené prirovnanie *trúbiť ako Židia pred Jerichom*, ktoré je inšpirované rovnakou udalosťou (Skladaná 2012: 90).

24 V hovorovom jazyku sa ako nadávka pre nechápavého človeka v slovenčine používa aj deminutívum *trúbka*.

čest <, *pastierovi trúba*> s významom „každému patrí primeraná úcta“. V súčasnosti je frekventovaná najmä jeho prvá časť. S konceptom hlúposti sa v chorvátskom frazeologickom fonde spája napr. ustálené prirovnanie *glup kao duduk*.²⁵

Mohutný, dutý zvuk trúby slúžil v minulosti na signalizáciu nebezpečenstva, komunikáciu alebo prenos informácií na veľké vzdialenosti. V slovenskom frazeologickom fonde sa sila ľudského hlasu alebo zvuku intenzifikuje pomocou ustáleného prirovnania *zvučný ako trúba* (*zvon*). Akustické vlastnosti trúby a prenikavosť jej zvuku sa tradične reflektujú aj vo frazeologických prirovnaniach doložených zo starších vývinových období slovenského jazyka, porovnaj *hlas <silnejší> ako trúba* s významom „silný, zvučný, hlučný hlas“, *vykrikovať ako valaské trúby* s významom „hlasno vykrikovať“ a *pozdvihnúť hlas ako trúbu* vo význame „hlasno zvolat“. Väčšina frazém s komponentmi *trúba* : *truba* vyvoláva negatívne konotácie. V slovenskej frazeológii reflektuje neželané šírenie správ substantívna frazéma *hlásna trúba*, ktorá má význam „človek, ktorý (ochotne) rozširuje prevzaté informácie alebo cudzie myšlienky“. Táto frazeologická jednotka existuje aj v transformovanej podobe *byť hlásnou trúbou niekoho* alebo *robiť hlásnu trúbu niekomu* a znamená „šíriť prevzaté myšlienky namiesto niekoho“.

Sloveso *trúbiť* má v slovenčine okrem významu „vyludzovať zvuky na trúbe, resp. na nátrubkovom nástroji“ aj expresívny význam „opätovne hovoriť, opakovať, zdôrazňovať“ (KSSJ 2003: 787), ktorý obsahujú taktiež jeho deriváty *roztrúbiť* („rozhlásiť, rozšíriť niečo“) a *vytrúbiť niečo* („prezradiť, rozšíriť, rozhlásiť niečo“). V úlohe slovesných komponentov ich evidujeme ako sémanticky určujúce prvky v paremiologických jednotkách so stavbou súvetia *ten má v hlave hlúby, čo zvie, hneď vytrúbi* a jednoduchej vety *netreba všetko roztrubovať*. Prenikavý zvuk a signalizačnú funkciu v minulosti okrem trúby mali aj bubon a zvon, ktoré sa metaforicky taktiež spájajú s (nechceným) šírením informácií, porovnaj *už to všetko roztrúbil – už to všetko vybubnoval – už na bubon uderil*, ako aj *vyzvoniť niečo*.²⁶ S rovnakým významom evidujeme aj frazému *už to všetko vyrapotal*, ktorá by mohla byť motivovaná prenikavým a výrazným zvukom rapkáča.²⁷ Sloveso *trúbiť* v základnom význame obsahuje tiež denotatívna časť frazémy *trúbiť* (*biť, bubnovať, zvoniť*) *na poplach*, ktorej konotatívny

25 V rámci tradičného chorvátskeho ľudového inštrumentára *duduk* predstavuje veľmi jednoduchú pastiersku píšťalku. Preneseným významom samotnej lexémy *duduk* je pritom tiež pejoratívne označenie hlupáka, blázna (VRHJ 2006: 262).

26 V češtine okrem frazém *už to všechno roztroubil* (*rozorejkal*); *to jest zvoneček, všechno vyzvonil* existuje aj frazeotextéma *to jde po trubách* s významom „už sa o tom rozpráva“, kde nie je známy subjekt (Čelakovský 1852: 607).

27 Za motiváciou vzniku tejto frazémy môže stať okrem podobnosti so zvukom rapkáča aj akustická podobnosť s rýchlym, rapotavým hlasom straky, ktorá je v ústnej ľudovej slovesnosti stereotypne vnímaná nielen ako metaforické označenie zlodēja, ale aj utáraného, klebetného človeka, zväčša ženy, porovnaj *straka rapotačka, už to kási straka vyrapotala* (Zátarecký 2005: 430).

význam je „robiť rozruch, burcovať, dôrazne upozorňovať na niečo“ a v chorvátčine má čiastočný ekvivalent *zvoniti na uzbunu*²⁸.

Základný význam chorvátskeho slovesa *trubiti* je „dávať zvukové signály klaksómom vo vozidle“ a na označenie hry na trúbe sa používa v pejoratívnom význame. Pejoratívny štylistický príznak majú aj jeho ďalšie významy „širiť nepravdivé informácie, rozširovať senzácie, úporne opakovať“ a „otravovať nezaujímavými rečami; umárat' stálym opakovaním čoho“ (VRHJ 2006: 1630). Derivát tohto slovesa *rastrubiti* s významom „roznieť niečo na verejnosti ako senzáciu“ má slovenský pendant v podobe jednoslovných frazém *roztrubiť niečo* a *vytrubiť niečo*. Pragmafrazému²⁹ <*sastaviti*> *šake u trubu*³⁰ možno interpretovať jednak na rovine gesta, ktoré dekódujeme ako priloženie rúk k ústam do tvaru trúby na zosilnenie hlasu pri kričaní alebo volaní na niekoho, a jednak na rovine frazeológie v ironizujúcom význame „robiť okolo niečoho veľký rozruch, vo veľkom propagovať niečo“, porovnaj slovenský ekvivalent *robiť veľké haló okolo niečoho (s niečím)*. Jej synonymami sú lexémy *rastrubiti*, *rastelaliti* alebo slovesná frazéma *zvoniti što u (na) sva zvana*³¹ a i. Posmešný význam má staršia slovenská paremiologická jednotka *cudzím sa chlúbi, hanbu si trúbi*, ktorá negatívne hodnotí vystatovanie sa cudzími zásluhami.³² Frazeotextéma *sám trúbi pred sebou* znamená „upozorňuje na vlastné nedostatky“.

Hyperbolizácia vysokej intenzity zvuku trúby a jeho neznesiteľnosť na blízku vzdialenosť sú základom motivácie slovesnej frazeologickej jednotky *trubiť niekomu niečo do uší (uší)* so sémantikou „hlasno a dlho niekomu niečo prízvukovať, dôrazne hovoriť“. Podobný význam reflektujú aj staršie jednotky zachytené v Zátureckého zbierke, porovnaj *dost' mi už do uší (do tej hlavy) natrúbil* a *no len mi už toľko netrúb o jednom!* Uvádza sa tu tiež jednotka *natrúbili (nahúkli, nabilí, natľkli) mu to do hlavy* s významom „nechal sa presvedčiť, uveril cudzej informácii“.

Expresívnosť je jedným zo základných znakov frazeológie a prejavuje sa na viacerých štylistických rovinách jazyka. V korpuse sledovanej skupiny frazém evidujeme aj jednotky obsahujúce subštandardné komponenty, ktorých celostný konotatívny význam nemusí byť vždy považovaný za príznakový alebo vulgárny. Staršia slovenská frazéma so stavbou jednoduchej vety *poručil mu zadok na trúbu* sa vzťahuje na dedičstvo a používa sa vo význame „nič mu neodkázal“. Bezmocnosť v istej situácii vyjadruje exklamatívna frazeologická jednotka *môžeš mu i do zadku trúbiť*

28 Doslovný preklad „zvonit' na poplach“.

29 N. Pintarićová termínom *pragméma* pomenúva najmenšiu jednotku pragmatiky, ktorá sa môže realizovať verbálne na úrovni lexém. *Pragmafrazéma* analogicky označuje základnú jednotku na úrovni frazeológie (Pintarić 2010: 24).

30 Doslovný preklad „zložiť ruky do trúby“.

31 Doslovný preklad „zvonit' niečo na (o) všetky zvony“.

32 Aj v češtine a nemčine evidujeme jednotky s podobnými komponentmi, ktoré odkazujú na koncept samochvály, porov. *jest sám svým trubačem*, *er ist seine eigene Trompete*, <*kräftig*> *in die Trompete stoßen*.

s významom „čokoľvek budeš robiť, nič nepomôže“. Táto podoba zrejme vznikla skrátením staršej frazeotextémy *môžeš mu i do zadku trúbiť, nič s ním nevykážeš*, ktorá reflektuje hlúposť a obmedzenosť človeka. Medzi staršími frazémami evidujeme aj jednotku *teraz mu už môžeš i do zadku trúbiť*, ktorá sa používala ako konštatovanie nad beznádejným stavom chorého.

Slovesný komponent *trúbiť* sa tiež vyskytuje vo frazémach súvisiacich s konceptom smrti alebo zániku niečoho. Pomerne jasná motivácia stojí za významom slovenských slovesných frazém *už mu odzvonil (odcengal)* a *už mu odspieval*, pričom za ich synonymum možno považovať aj jednotku *už mu odtrúbil* s významom „už ho odpísal, odsúdil na neúspech“. V kresťanskej symbolike môže byť trúbenie považované za predzvest' skazy a zániku pozemského sveta, čo okrem početných ikonografických vyobrazení anjelov trubačov, ohlasujúcich blížiacu sa apokalypsu, dokumentuje aj historická frazéma *deň <zvuku> trúby a trúbenia* s významom „posledný deň sveta, čas posledného súdu“. V kresťanskej metaforike môže ísť tiež o zvuk poslednej poľnice, ktorá zvestuje vzkriesenie. Tento obraz reflektuje staršia chorvátska parémia *Bog ne trubi za što čoeaka gubi*³³. V minulosti sa obradné posmrtné nariekanie a vykladanie považovalo za meradlo smútku za zosnulým. S touto tradíciou súvisí staršia adjektívna frazéma *nerastrubljeno, neoplakano i neopjevano*³⁴ s významom „niečo úplne zanedbané, opomenuté“. Do ľudovej, resp. hovorovej frazeológie patrí slovenská zloprajná vyhrážka *bodaj mu psy (čerti) na kare trúbili (vytrubovali)!*

V chorvátskom frazeologickom fonde jednotky s komponentom *truba* a *trubi* nie sú natoľko zastúpené ako v slovenskej frazeológii. Evidujeme niekoľko chorvátskych nárečových frazém, ktoré významovo nesúvisia so žiadnou z doteraz citovaných jednotiek. Ich podobu podmienili konkrétne lokálne kultúrne a jazykové špecifiká prostredia, v ktorom vznikli. Komparatívna frazéma *pijan ko truba*³⁵ pochádza z oblasti Slavónska a znamená „veľmi opitý“, pričom v štandardnom chorvátskom jazyku sa preferujú frazeologické prirovnania *pijan kao čep (sjekira, zemlja, deva, majka* a i.)³⁶. V čakavskom nárečí z lokality Krculi na Istrii existuje ustálené prirovnanie *smejat se kako trube*³⁷ s významom „hlasno sa smiať“. Na označenie starej dievky sa v splitskom urbolekte používa frazéma so stavbou syntagmy *stara truba (trombon)*, v sarajevskom žargóne sa vyskytuje jednotka *truba frajer* s pejoratívnym významom „nezaujímavý, nepríťažlivý muž; zmätený muž“.

33 Doslovný význam „Boh netrúbi, prečo si berie človeka“.

34 Doslovný preklad „nerozhlásené, neoplakané a neospievané“. V mnohých oblastiach existovali povery, že neoplakaný muž sa môže stať revenantom alebo upírom, preto bolo nutné, aby sa obrad rozlúčky s jeho dušou vykonal v tradične určenom čase. Obradový plač bol v minulosti rozšírený najmä u východných a južných Slovanov. U západných Slovanov bol potlačený najmä cirkevnými zákazmi, porov. ELKS (1) (1995: 423).

35 Doslovný preklad „opitý ako truba“.

36 Doslovný preklad „opitý ako štopeľ (sekera, zem, tava, matka a i.)“.

37 Doslovný preklad „smiať sa ako trúby“.

Jedinú frazému s pozitívnymi konotáciami v rámci sledovanej skupiny frazeologických jednotiek predstavuje slovenská jednotka *duť do jednej trúby*, hoci v rámci jej významu „držať spolu, spolupracovať“ nemožno v nadväznosti na kontext vylúčiť ani negatívne asociácie. V slovenskom frazeologickom fonde evidujeme i ďalšie synonymné jednotky, ktoré obsahujú iné inštrumentálne hudobné komponenty, napr. *do jednej trúby dúchajú* – *na jeden roh trúbia* – *na jedny gajdy píškajú* – *na jednom kolovrátku ihrajú*.³⁸ Na základe sémantickej zhody citovaných frazém a výskytu rozdielných pomenovaní hudobných nástrojov a slovíes označujúcich spôsob hry v ich denotatívnej časti možno za sémanticky určujúci komponent považovať atribút *jeden*. Toto zistenie dokladajú aj ďalšie synonymné jednotky, ktoré v komponentovom zložení obsahujú iný hudobný prvok (*do jedného mechu dújú*³⁹, *na jednu strunu bijú*, *na jednu strunu drnkajú*), prípadne majú celkom odlišnú vnútornú formu (*na jedno nákovadlo tlčú*, *na jedno brdo tkaní*, *dúchať s niekým do jedného vreca*). Podobná modelovosť sa prejavuje aj pri chorvátskych jednotkách *puhati u isti rog* <*s kim*>, *svirati u iste diiple* <*s kim*>, *u jednu tikvu pušu*⁴⁰ a i.

Do skupiny sledovaných frazém možno v závere zaradiť aj jednotky s komponentom *fanfára*: *fanfara*. *Fanfára* označuje druh plechovej trúby, ako aj krátku slávnostnú skladbu určenú najmä pre plechové dychové hudobné nástroje, predovšetkým fanfárové trúby. V chorvátskej frazeológii evidujeme frazému so stavbou slovesnej syntagmy *udariti u fanfare*⁴¹ s významom „oslavovať vo veľkom, bez miery“, ktorá má v slovenskom frazeologickom fonde čiastočný ekvivalent v podobe jednoslovej frazémy *odvizať sa*. V slovenskej frazeológii existuje minimálna frazéma *bez fanfár* s významom „bez slávy, bez rozruchu“, ktorá má v chorvátskej frazeológii ekvivalent s komponentom označujúcim špecifický druh bubna, porovnaj *bez talambasa*⁴². Pokiaľ ide o denotatívny význam slovenskej frazémy, domnievame sa, že lexéma *fanfára* tu skôr označuje slávnostnú skladbu ako konkrétny nástroj.

Milina SVÍTKOVÁ

Univerzita Komenského // Comenius University
Bratislava, Slovensko // Bratislava, Slovakia

38 Lexému *kolovrátok* možno považovať za deminutívum od slova *kolovrat*, t. j. pomenovanie pre „polomechanický stroj na ručné pradenie“ (KSSJ 2003: 258) alebo z hudobného hľadiska mechanický automatofonický hudobný nástroj (porov. *ninera*). Hoci nemožno presne identifikovať, z ktorého z významov sa pri frazeologizácii vychádzalo, prítomnosť komponentu *ihrať* implikuje jeho hudobný charakter.

39 Komponent *mech* sa tu vyskytuje ako lexéma označujúca súčasť gájd alebo organu.

40 Doslovný preklad „fúkať do toho istého rohu s niekým“, „hrať na tie isté diiple s niekým“, „do tej istej tekvice fúkajú“. Porov. tiež napr. čes. *na jeden roh troubiti*; nem. *ins gleiche Horn stoßen* (*tuten, blasen*), slo. *v en (isti) rog trobiti* <*s kom*> a i.

41 Doslovný preklad „uderit' na fanfáry“, t. j. začať hrať na fanfáre.

42 Názov *talambas* pochádza z arabčiny a používa sa na označenie menšieho bubna podobného tympanom, ktorý má uzatvorené dno a membránu natiahnutú iba na jednej, t. j. vrchnej časti nástroja.